

Heemtijdinghen

60ste jaargang nr. 2

juni 2024

Keur aan scholen in Oudewater

Stichts-Hollandse Historische Vereniging

Heemtjdinghen

60ste jaargang nr. 2, juni 2024

Inhoud

Bewogen levens van de Woerdense familie Van Elk door Bert van Elk	25
Land van Woerden: <i>Nieuw raadhuis verdwijnt</i> door Jan van Es	36
De eerste scholen in Oudewater (deel 2) door Nettie Stoppelenburg	38
Restje agrarisch Oudeland door Jan van Es	48
Boeksignalement: <i>Van Hippolytus kerk tot Hervormde kerk</i> door Iman Vroman	54

Illustratie omslag:

Op de meisjesschool in Oudewater stonden "nuttige handwerken" centraal. Een detail van een groepsfoto uit ongeveer 1910.

Lidmaatschap van de SHHV is voor onbepaalde tijd en wordt automatisch verlengd. Opzeggen uiterlijk 4 weken voor begin van kalenderjaar (zie ook het colofon).

Bewogen levens van de Woerdense familie Van Elk

Bert van Elk schetst een beeld van het leven van de gewone mens in Woerden ergens tussen 1881 en 1956 aan de hand van de geschiedenis van zijn familie. Een geschiedenis die voor velen herkenbaar zal zijn, omdat ook wordt stilgestaan bij ontwikkelingen die zich in Woerden en elders voltrokken: grote gezinnen, de kerk en de plaatselijke politiek, de steenbakkerijen, het overige economische leven en de povere bestaanszekerheid waaraan in 1947 een einde werd gemaakt voor de ouderen met de voorloper van de AOW.

Door Bert van Elk

Ter hoogte van de Bonaventurakerk staat een pandje op de hoek van de Rijnstraat en de Berchsteeg. Al vele jaren huist er in het pand een kapperszaakje, maar tot woensdag 23 mei 1956 woonde daar oma Neeltje van Elk-Lokhorst. Die dag overleed zij op 72-jarige leeftijd. Ze had er van januari 1908 met haar echtgenoot Jan en tien kinderen gewoond. De weduwe Van Elk, zoals veel oudere Woerdenaren haar kenden, dreef daar van 1931 tot 1946 een kruidenierszaakje.

Haar man opa Jan van Elk werd op dinsdag 6 december 1881 in Rietveld geboren. Zijn vader werkte in een van de pannen- en steenfabrieken die Woerden rijk was. Opa was dan ook voorbestemd om als arbeider in een van die fabrieken aan de slag te gaan. Dat het gezin het niet breed had, staat buiten kijf. Opa was een van de twaalf kinderen van het gezin. De helft overleed op (zeer) jonge leeftijd. De hygiënische omstandigheden waren erbarmelijk. Het gezin woonde steeds in

kleine arbeidershuisjes. Koken, eten, wassen en slapen gebeurde in één ruimte.¹

De kwaliteit van het dagelijks eten was eveneens rampzalig. Voedselproducenten, bakkers en slagers en winkeliers waren niet of nauwelijks gebonden aan voorschriften inzake voedselkwaliteit, met alle gevolgen van dien.

Het enige bekende portret van opa Jan van Elk.

Een portret van oma Neeltje van Elk-Lokhorst. Datum onbekend.

De landelijke overheid liet het toezicht op en de regeling ervan over aan de plaatselijke overheid. Die draaide het hoofd regelmatig om als er iets niet in de haak was met de kwaliteit. Door het lage loon konden veel arbeiders zich geen goede voeding veroorloven met als gevolg dat ze zwakker werden en uitgemergeld raakten. Geld voor vlees was er nauwelijks en wie toch vlees wilde eten, zocht zijn toevlucht tot zogenoemde koude slagers: personen die dode of aan ziekten gestorven dieren opgroeven, in stukken verdeelden en verkochten aan hongerige arbeiders. Dat was bij wet verboden, maar toch... Woensdag 17 mei 1899 hield de politie in Woerden een boerenkar aan met een afschuwelijke lading.

Onder huden vonden de agenten een varken, twee lammeren, vier geiten, een konijn, een eend en een kalf. Alle dieren waren dood en het vlees bedorven. Volgens de vervoerder ging het hier om hondenvoedsel. Een keurmeester liet de kadavers onschadelijk maken.²

Opa Jan doorliep in de jaren tachtig en gedeeltelijk de jaren negentig van de negentiende eeuw waarschijnlijk de lagere school. Volgens het bevolkingsregister van Woerden 1881-1899 was opa Jan knecht van beroep.³ Waar en bij wie is niet bekend. Het gezin van overgrootvader woonde aan de Pannenbakkerijen. Het lijkt daarom aannemelijk dat opa Jan op een van de

Een opname van de Pannenbakkerijen, ter hoogte van de Tournoystraat in de periode 1905-1915, toen Jan van Elk en Neeltje van Elk-Lokhorst er woonden. Langs de Pannenbakkerijen stond een aantal pan- en steenfabrieken en woonden de Woerdense pan- en steenarbeiders. Rechts staat de steenschuur van de fabriek van Klaas Schouten Hoogendijk. (Ansichtkaart RHC Rijnstreek en Lopikerwaard/W0404)

steenfabrieken werkte. Het hele gezin van overgrootvader Van Elk stond in die tijd in het bevolkingsregister geregistreerd als gereformeerd. Bij de inschrijving in Woerden in november 1883 stond er nog keurig "Ned. H." (Nederlands Hervormd), maar dat werd na oprichting van de gereformeerde kerk in Woerden met een kroontjespen doorgehaald en veranderd in "Geref."

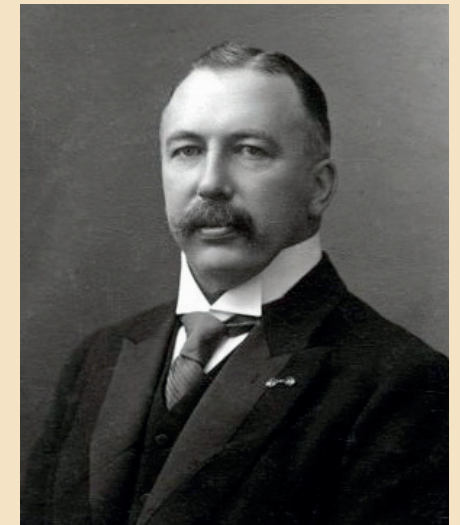
Goed voedsel en een goede medische zorg zijn onontbeerlijk voor de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling van mensen. Met zijn voorgeschiedenis is het niet verbazingwekkend dat opa in 1901 werd afgekeurd voor militaire dienst (zoals zovelen) 'uithoofde van ziekelijke gesteldheid of gebreken no. 3 van het Reglement op het geneeskundig onderzoek, Koninklijk Besluit van 2-11-1883, staatsblad 151'. In lijst B

van het KB staan de gebreken opgesomd, op grond waarvan iemand wordt afgekeurd. Nummer 3 is 'te geringe algemeene lichaamsontwikkeling'. Opa Jan werd dus zagezegd te klein en te iel geacht om de lichamelijke zware militaire dienstplicht aan te kunnen.⁴ Tot de zogenoemde 'bloem der natie' behoorde hij niet.

Opa was, net als de rest van het gezin kerkelijk meelevend, woonachtig op de Pannenbakkerijen en een aanhanger van Abraham Kuyper, de anti-revolutionaire voorman in de Tweede Kamer. Dat betekende in de praktijk Oranjegezind en antisocialistisch. Maar ook militant? Nee, dat lijkt mij door zijn fragiele bouw niet waarschijnlijk. Evenmin dat hij bij een geruchtmakende kloppartij betrokken zou zijn geweest (zie het kader).

Op socialisten jagen

Rond 1900, de exacte datum is niet te achterhalen, maar in socialistische kringen werd er in de eerste jaren van de twintigste eeuw met enige regelmaat naar verwezen, maakten leden van de SDAP in Woerden reclame voor hun overtuiging. Volgens *Dagblad Het Volk* werden zij met stenen bekogeld en verjaagd.⁵ De broer van SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra, Dirk, was erbij. De aanwezigheid van socialisten in Woerden werd niet op prijs gesteld; zeker niet door de arbeiders in de steen- en pannenindustrie waartoe opa behoorde. Een jaar of wat later was het weer raak. Op donderdag 19 februari 1903 was er op een propaganda-avond van de ARP in Woerden flink gediscussieerd tussen ARP-propagandist Jacob Adriaan de Wilde en onder andere de Amsterdamse socialist J.A. Fortuin. Aan het eind van de

Een portret van ARP-spreker L.F. "Dympie" Duymar van Twist, gemaakt enkele jaren nadat hij in Rietveld in discussie was gegaan met socialisten. (Foto Herman Deutmann)

verhitte discussieavond riep een aantal bezoekers enthousiast "Leve koningin Wilhelmina". De aanwezige socialisten zwegen geïntimideerd en vertrokken.⁶

Een goed jaar later had er weer een discussieavond plaats. Op 8 maart 1904 werden in Rietveld twee socialistische bezoekers van een ARP-bijeenkomst verjaagd. Op die avond hield de ARP-kiesvereniging van Rietveld en Barwoutswaard een propaganda-avond in de schuur van hoeve Groot Potsdam (Rietveld 64). Tweede Kamerlid L.F. 'Duympie' Duymar van Twist was de spreker. In de afgeladen schuur zaten ook de socialisten Engels en Lens. Zij gingen de discussie aan met het Kamerlid en lieten zich in de ogen van de aanwezigen nogal beledigend uit. Pannen- en steenarbeiders (in de krant was sprake van 'arbeiders in het algemeen ten platte lande' waren niet zo ontwikkeld als 'in grootere plaatsen' en begrepen niets van wat er in de eigen gemeenteraad speelde, stelden zij.⁷ Nadat ze drie kwartier aan het woord waren geweest, vond de voorzitter het welletjes en ontnam hen het woord. De sfeer werd echt grimmig toen de socialisten de andere bezoekers verweten dat zij enkele jaren daarvoor Dirk Troelstra uit Woerden hadden

verjaagd door hem met stenen te bekogelen. Na afloop van de vergadering was de stemming nog steeds opgewonden. Sommige bezoekers wilden de twee socialisten dwingen "Oranje boven" te roepen. De twee socialistische bezoekers voelden zich bedreigd door de morrende bezoekers en sloegen op de vlucht. Een van de twee, Engels, was zo in paniek, dat hij de Oude Rijn insprong en naar de overkant zwom. Hij moest met een nat pak een paar uur naar huis lopen. De andere liep haastig met enkele gelijkgestemden uit Woerden naar het station in Woerden en vertrok per trein. Dagblad Het Volk sprak over 'De mishandeling te Rietveld' en 'De gruwel te Rietveld' en het Volksdagblad schreef in een commentaar boos over 'zich noemende christenen'. De Woerdense gereformeerde dominee Gunst sprak in zijn versie van het voorval in ARP-krant *De Standaard* van 'het beleedigende gezwets dier verwaande socialisten'. "Indien er geweld is gepleegd, wat wij nog niet gelooven, keuren wij dit ten zeerste af. Maar de heeren moeten niet vergeten, dat zij met vuur gespeeld hebben."⁸ Op 23 mei 1913 werd overigens de Woerdense afdeling van de SDAP opgericht.⁹

Weg van Pannenbakkerijen

Opa en oma trouwden op vrijdag 29 december 1905 in herberg De Roskam in Rietveld.¹⁰ Die lag schuin tegenover de Blokhuisbrug, op de hoek met de Zegveldse Uitweg. Het etablissement fungeerde jarenlang als raad- en trouwzaal van Rietveld. Oma kwam op 20-jarige leeftijd naar Woerden om in betrekking te gaan bij vermoedelijk boer

Kemp op de Zegveldse Uitweg, die toen in de gemeente Rietveld lag. Kemps hoeve heette 'Het Ooyevaarsnest'.¹¹

Na de huwelijksvoltrekking woonden opa en oma Van Elk nog enkele jaren in wijk A, woning 38, later 39. Dat was een pan- of steenarbeidershuisje aan de Pannenbakkerijen, nu Leidsestraatweg, ergens ter hoogte van de

Tournoystraat/De Brauwstraat, bij fabriek Het Blauwe Hek. Daar werden de eerste kinderen uit het huwelijk geboren: oom Jan, die later als verzetsstrijder zou omkomen in Dachau en tante Bertha, die later op de Linschoterweg nog tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw een kruidenierswinkel zou exploiteren. Uit het huwelijk werden uiteindelijk elf kinderen geboren.¹²

Opa Jan kon niet aarden in het harde leven op de pannembakkerijen. Hij was meer een denker en meer intellectueel aangelegd. Als je de geboorteaangiften van zijn kinderen bekijkt, valt onmiddellijk zijn handschrift op. Het is duidelijk en zwierig en past eerder bij een veel schrijvende ambtenaar dan bij een knecht. Na bestudering van zijn leven mag worden geconcludeerd dat opa meer wilde en ook heeft geprobeerd om meer van zijn leven te maken dan voor iemand van zijn sociaal milieu gebruikelijk was. De eerste stap die hij zette was verhuizen van de Pannenbakkerijen naar de Woerdense binnenstad. Dat moet in de winter van 1907/1908 naar Woerden zijn geweest. Het nieuwe huis werd het pand Rijn 81, op de hoek van de Berchsteeg en de Rijn. Dat moet in elk gevoelsmatig een grote verandering voor hem zijn geweest: weg uit de vertrouwde omgeving van de tot die tijd altijd aanwezige pannen- en steenbakkerijen; de overstap naar een andere wereld, de poort naar wellicht een ander leven. Een huis aan de Rijn; weliswaar niet de voornaamste straat van Woerden, maar het was wél in de binnenstad en niet meer aan de rand van Woerden en misschien zelfs de rand van de samenleving.

De tweede stap vooruit die opa Jan zette was een andere baan. Hij voelde dat hij in de steen- of

DOORLOOPENDE MACTHIGING
tot het rondbrengen van verpakte boter aan directe verbruikers.

De RIJKS-COMMISSIE VAN TOEZICHT OP DE BESCHIKBAARSTELLING
EN DEN UITVOER VAN BOTER machtigt Jan van Elk
te Woerden
in dienst bij J.T. Bevelin fab. v. melkboer
te Woerden
het rondbrengen van verpakte boter aan directe verbru.
De Rijksoverheid voornoemd.

WAARVAN DE "VERBODEN" Handtekening Boterhandelaar
Handtekening Boterhandelaar Alf Meen
Handtekening Boterbezorger Jan Elk
(Handtekening Boterbezorger).

Tijdens de Eerste Wereldoorlog had opa Jan als melkventer toestemming om gerantsoeneerde boter aan burgers te verkopen.

pannenfabriek niet op z'n plek was. Opa ging werken bij melkfabriek Excelsior aan de Utrechtsestraatweg en ging als melkboer langs de deuren in Woerden om melk en melkproducten van de fabriek aan de man te brengen. Hij deed dat voor zover bekend niet als zelfstandig ondernemer, maar was gewoon in dienst van de fabriek. Fabrieksdirecteur Jan Hordijk gaf aan een beperkt aantal melkventers een concessie om (de gecondenseerde) melk en andere zuivelproducten van Excelsior te verkopen. Opa Jan was er daar een van.¹³ De melkfabriek bood structurele werkgelegenheid en zekerheid, in tegenstelling tot de seizoensarbeid in de steenindustrie.

De winkel van Jan van Elk op de hoek van de Rijn en de Berchsteeg in waarschijnlijk de jaren dertig van de vorige eeuw.

Het winkelpand aan de Rijn na de Tweede Wereldoorlog. (Foto RHC Rijnstreek en Lopikerwaard/W0219)

Opa begint drogisterij

Intellectueel had opa Jan veel meer in zijn mars. In zijn latere leven schreef hij theologische verhandelingen die zo voor preken konden doorgaan.¹⁴ Opa had inzicht en zag kansen.

In 1920 nam hij, ervan uitgaande dat hij het er met oma Neeltje uitgebreid over heeft gehad, een grote beslissing die lang gevolgen heeft gehad voor hem en zijn gezin. Hij kocht op 1 juni 1920 het huis Rijn 81 waarin hij inmiddels zo'n tien jaar woonde: een woonhuis met afzonderlijke bovenwoning voor 3000 gulden. Voor die tijd een kolossaal bedrag. Verkoper was Hendrik Geijtenbeek.¹⁵

Opvallend zijn onder de hypotheekakte de zwierige handtekening van opa Jan en het bibberige handschrift van verkoper Geijtenbeek, die zo te zien weinig of niet schreef.

Een van de eerste advertenties voor de drogisterij van opa Jan. Of er al eerder advertenties in het Woerdensch Weekblad hebben gestaan is niet bekend, omdat er geen edities van voor 1925 bewaard zijn gebleven.

Op dinsdag 9 december 1924 vroeg hij bij de gemeente Woerden een vergunning aan om een deel van het pand te mogen verbouwen tot winkel. Volgens zijn brief aan B en W van Woerden wilde hij een winkel in chemicaliën, drogisterij-artikelen, verbandstoffen en homeopathische geneesmiddelen beginnen om “beter in de levensbehoeften van mijn groot gezin” te kunnen voorzien. Het gezin zou boven de winkel kunnen wonen.¹⁶ Aannemer J.W. Blok uit Woerden voerde de verbouwing uit. De winkel opende in de loop van 1925. Op 21 maart stond er een eerste advertentie voor de winkel in het Woerdensch Weekblad. Tot 28 augustus 1926 werd er zes keer geadverteerd.

ARP en Patrimonium

Opa Jan was niet alleen dagelijks aan het werk als melkventer en in zijn winkel. Bij dat laatste werd hij ongetwijfeld geholpen door zijn vrouw Neeltje en zijn oudste zoon Jan. Hij was ook nog eens belijdend lid van de gereformeerde kerk en actief in de plaatselijke politiek. Niet als raadslid, maar als lid van de Anti-Revolutionaire

Kiesvereniging Nederland en Oranje in Woerden. Hij stond begin jaren twintig tweemaal op de zogenoemde groslijst voor de gemeenteraadsverkiezingen voor de ARP (Anti-Revolutionaire Partij). In 1922 was hij kandidaat voor een functie in het bestuur van de plaatselijke afdeling van de partij, maar werd niet gekozen.¹⁷ Eenmaal gaf hij een lezing tijdens een ledenvergadering van de kiesvereniging: op 11 november 1923 in Concordia. Zijn referaat ging over ‘De vrouw in het openbare leven’, een onderwerp dat destijds in ARP-kringen actueel was en tegenwoordig nog altijd niet zou misstaan bij de SGP: “De vrouw is niet de mindere van de man, maar vormt met hem een geheel. Een schone harmonie waarvan kracht en zegen uitgaat

op het openbare leven. De eerste en hoogste bestemming der vrouw ligt in het gezin en in haar moederschap”, betoogde opa Jan volgens de notulen. “Spreker toont aan met feiten en cijfers dat er meer vrouwen zijn als mannen, zoodat ook om deze reden niet alle vrouwen kunnen huwen en dat er ook terreinen zijn als b.v. der barmhartigheid en dienende liefde waarop juist de vrouw geheel eenig is in haar prestaties. Wat niet wegneemt dat inleider met anderen van de prestaties der vrouw op b.v. politiek af niet te veel moeten verwachten.”

Opa Jan was lid van het Nederlands Werkliedenverbond Patrimonium, afdeling Woerden; een vereniging van arbeiders die het christelijke geloof aanhingen. Uit Patrimonium ontstond de vakbeweging

De ingang van de Algemeene Begraafplaats op de Hoge Wal. Opa Jan van Elk heeft er een naamloos graf. Er was geen geld om een grafsteen te betalen.

CNV, die nog altijd bestaat. Hij werd op 28 maart 1918 tijdens een ledenvergadering van deze christelijke organisatie verkozen tot secretaris.¹⁸ Erg actief waren de leden van Patrimonium niet. “De afdelingsverslagen in de jaarboekjes van Patrimonium reppen voorts meer van bespreken dan van doen.”¹⁹ Daarom riep hij eind september 1923 de hulp in van de Anti-Revolutionaire Kiesvereniging Nederland en Oranje waarvan hij ook lid was. Of het bestuur van de kiesvereniging naar de volgende vergadering van het werkmansverbond iemand wilde sturen om de leden een beetje te activeren. Het draaide volgens hem niet om meer of minder loon of om langer of korter werken, maar om de macht. Daarom riep het verbond de hulp in van de politiek.

Het einde

In de tweede helft van de jaren ‘20 werd opa Jan ernstig ziek. Zijn jongste dochter Adri schat dat dat rond 1928 was. Het was een aanslag op het kleine inkomen van het gezin. Adri heeft ooit in een interview gezegd: “Moeder had het heel druk met de kinderen; met het gezin en om rond te komen van een toch wel heel karig loon. Maar dat was natuurlijk nog weelde in vergelijking met de tijd dat mijn vader ziek werd: leverkanker. Ja, dat was de slotconclusie. Hij heeft een hele tijd lopen kwakkelen, omdat we niet wisten wat hij had. Er moest brood op de plank komen en je mocht destijds niet ziek zijn. Je kón niet ziek zijn: er was geen uitkering; er was niks. Dus als je op je bed bleef liggen, prima, maar dan had je ook geen inkomsten. En de kinderen moesten eten. Dus die man heeft gewerkt met de dood in zijn schoenen.” Het ziek worden en het spoedig te verwachten overlijden van opa Jan leek dus garant te staan voor de economische neergang van het gezin. De sociale voorzieningen van toen waren bij lange na niet wat ze in de 21^e eeuw zijn. Het wegvallen van het salaris was een gevoelige financiële klap voor het inkomen van het

gezin. De hypotheek op het winkelpand/ woonhuis vormden een zware last. Gelukkig verdienden de oudste vier kinderen al en konden zij bijdragen aan het inkomen. Zoon Jan bestierde ook de winkel.

Opa Jan van Elk was nog maar 50 jaar oud toen hij op maandag 2 maart 1931 rond 15.00 uur in zijn woning aan de Rijn overleed. Vlak voor zijn overlijden werd er zand om het huis gestrooid om het geluid van ratelende karrewielen te dempen: “Nou, als er zand op straat lag, dan wist je wel dat het afgelopen was. Misschien had het ook een andere functie. Ik weet dat niet. Ja, ... en hij was er niet meer”, vertelde dochter Adri in het interview. De gezinsleden reageerden waarschijnlijk gelaten op het overlijden. “Hij was natuurlijk al heel lang ziek. Ik weet nog dat hij opgebaard lag in de bedstee en dat ik er met mijn zusje stond en dat we tegen elkaar zeiden: ‘Durf jij te kijken?’” Hoe de andere gezinsleden reageerden op het overlijden wist ze niet meer.

Opa Jan werd vrijdag 6 maart begraven op de oude begraafplaats op de Hoge Wal. Op het graf staat geen steen, want daar was geen geld voor; alleen een paaltje met een nummer.²⁰ Er was alleen geld voor de gebruikelijke rouwadvertentie in het Woerdens Weekblad en enkele weken later een bedankje in de krant op 21 maart. In de advertentie werden in het bijzonder verpleegster (zuster) Burggraaf genoemd en de dokters P.C. Verkerk en W. van der Giessen. Het verplegend personeel van het ziekenhuis wordt niet genoemd. Daarom is het waarschijnlijk dat opa Jan er nooit heeft gelegen en er waarschijnlijk hooguit voor een onderzoek is geweest.

De laatste maal dat opa Jan voorkomt in de notulen van de ARP-kiesvereniging is in 1931, toen hij in het jaarverslag van 20 maart op bladzijde 3 werd herdacht: “Door den dood ontvielen onze verenging de leden W. Snel, A. van Baarsel, P. Verheul en J. van Elk.”

Op 21 maart 1931 verscheen in het Woerdens Weekblad de advertentie dat de drogisterij werd omgezet in een kruidenierszaak.

Drogisterij wordt kruidenierszaak

Oma Neeltje stond er vanaf het overlijden van haar man alleen voor. Geen geringe opgave voor de mater familias in het begin van de jaren dertig, met de zware economische crisis en opgroeiende kinderen. Ze liet er geen gras over groeien. In de editie van het *Woerdens Weekblad*²¹ met de bedankadvertentie voor de belangstelling bij het overlijden van opa Jan, verscheen ook een annonce dat de drogisterij werd omgezet in een winkel in kruideniers- en koloniale waren. Een gewaagde stap. De winkel bood oma Neeltje onvoldoende zekerheid en daarom zocht ze nog een bijbaantje: ze ging zakjes naaien voor het Magazijn, het defensiebedrijf dat in en om het Kasteel was gevestigd.. De kruidenierszaak liep niet slecht, maar zeker ook niet goed. Doordat de werkende kinderen een (groot) deel van hun salaris afstonden om de hypotheek te kunnen betalen, hoefde het gezin na het overlijden van opa Jan niet te verhuizen.

Zoon Gijs, mijn vader, werd uitverkoren om de zaak draaiend te houden. Hij kreeg vrijstelling van de dienstplicht. Gijs stond niet alleen in de winkel, maar was ook degene die in heel Woerden ‘aan huis hoorde en bezorgde’ zoals dat heette in de advertenties van de winkel. Hij ging bij de klanten van de winkel langs, noteerde

de gewenste boodschappen of haalde het boodschappenboekje met de bestelling op en bezorgde de levensmiddelen. Wie denkt dat de supermarkten met hun bezorgservice tot in de keuken modern zijn, komt dus bedrogen uit. Dat gebeurde in de jaren dertig van de vorige eeuw al. Voor de bezorging had Gijs, zoals veel middenstanders, de beschikking over een transportfiets: een fiets met een grote rieten mand voorop voor de boodschappen.

Toen het Nederlandse leger in 1939 mobiliseerde moesten twee zoons van opa opkomen: Faas en Teus. Goede kans dat oma Neeltje en haar kinderen net als veel Woerdenaren op 10 mei 1940 in alle vroegte naar de passerende Duitse oorlogsvliegtuigen keken. Waarschijnlijk met angst in het hart. Niet onterecht, want Faas sneuvelde op 11 mei bij het Vliegveld Valkenburg bij Leiden. Teus had geluk: hij lag, toen de gevechten uitbraken in het lazaret met een gebroken been. Mijn vader, Gijs, die dag 25 jaar geworden, reisde op 15 mei 1940 als oudste man in het huis af naar Valkenburg voor de identificatie van zijn broer. Faas werd op maandag 23 oktober 1961 definitief begraven bij de Hervormde kerk in Valkenburg, met nog 34 andere gesneuvelde militairen. Teus arriveerde eerst op 15 juli 1940 weer in Woerden.

Van enige vorm van steun vanuit de gereformeerde kerk op wel gebied of in welke vorm dan ook was geen sprake. Wie de notulen van de kerkraad uit de periode april tot en met juni 1940 er op naslaat, kan alleen maar verbijsterd zijn. Met geen woord wordt er over de veranderde situatie gerept. Hoofdpunt van bespreking vormden en bleven in die tijd de huisbezoeken die ouderlingen aflegden. Dat Nederland de oorlog had verloren en een van de lidmaten was gesneuveld, bleef onvermeld.²² Vanuit de gemeente Woerden kwam evenmin een reactie.

Het lijkt erop dat het gezin van oma Neeltje na de meidagen en de terugkeer van Teus in juli 1940 de draad weer probeerde op te pakken. De winkel ging weer open en Gijs reed weer in Woerden rond op zijn fiets om bestellingen op te nemen of rond te brengen. Zus Adri stond als het nodig was in de winkel achter de toonbank. Al snel kreeg men in de winkel te maken met levensmiddelen die op de bon gingen. De winkel was tijdens de oorlogsjaren letterlijk ‘leeggegeten’. Adri vertelde bijvoorbeeld jaren later, dat suiker werd weggegeven aan mensen met zieke kinderen of aan mensen die het iets harder nodig hadden dan de eigen familie Van Elk. De grootste nachtmerrie van oma moet de arrestatie van haar oudste zoon Jan zijn geweest door de Sicherheitsdienst, eind augustus 1943. Hij was lid van verzetsgroep de Oranje Vrijbuiters, die in een pand, een kleine honderd meter meer naar het westen onderduikers en verzetsstrijders verborg. Jan werd veroordeeld en afgevoerd naar een concentratiekamp. Hij keerde nooit meer terug. Al met al betaalde de mater familias een hoge prijs: twee van haar drie zonen die het opnamen tegen de Duitse bezetter overleefden de oorlog niet. In 2018 is een herdenkingsplaquette onthuld op het onderduikersadres aan de huidige Rijnstraat.

Overlijden van oma Neeltje

Na de bevrijding bleef de winkel gesloten. Oma Neeltje ontving na de oorlog een uitkering volgens de in 1947 ingevoerde Noodwet Ouderdomsvoorziening van minister Willem Drees. Vanaf haar 65^e (28 oktober 1948) had ze daar recht op. Niet te vatten vond ze, zo herinnerde mijn tante zich: “Ik weet nog dat ze zei: ‘Hoe kan dat nou? Vroeger was het land rijk en was er geen cent voor een uitkering. En nou zijn we arm en krijgen we allemaal geld.’ Dat vond ze onbegrijpelijk: AOW.” Oma Neeltje overleed plotseling op woensdag 23 mei 1956 op 72-jarige leeftijd.

Over de auteur:

Bert van Elk is geboren en getogen in Woerden. Hij werkte meer dan 44 jaar in de journalistiek, zowel bij kranten en tijdschriften als bij het Ministerie van Defensie. Hij studeerde contemporaine geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Van Elk schreef diverse boeken over historische onderwerpen onder zijn eigen naam en werkte aan andere boeken mee. Hij heeft zijn opa en oma niet gekend. Zij waren overleden voordat hij was geboren. Langs hun huis lopend aan de Rijnstraat bezorgt hem vaak weer, wat historici noemen, een historische sensatie.

Noten

1. Zie voor een uitgebreide toelichting over de woon- en leefomstandigheden van arbeidend Nederland: Auke van der Woud: *Een koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2010.
2. *De Courant* van 23 mei 1899.
3. RHCRL, W002, Inv. nr. 949 Bevolkingsregister, volgens huisnummering, wijk A deel I, 1881-1899, 1 deel, scan 30.
4. Utrechts Archief, Toegangsnummer: 424, inv. nr. 387 Rietveld, 1903-1912 Huwelijks bijlagen bij het huwelijk van Jan van Elk en Neeltje Lokhorst. Het bewijs dat hij was afgekeurd, is op 11 december 1905 in Den Haag afgegeven.
5. *Het Volk*, Dagblad voor de Arbeiderspartij van 11 april 1903 en Dagblad voor Friesland: Hepkema's Courant van 11 november 1903.
6. *De Standaard*, 20 februari 1903.
7. *Het Volksdagblad* van 24 maart 1904.
8. Idem, 14 maart 1904.
9. Een goede raad is rood, Honderd jaar sociaaldemocratie in Woerden 1913-2013, diverse auteurs, SHB-uitgave 2013
10. RHCRL, W025, Ambtenaar van de Burgerlijke Stand van Rietveld, Huwelijksakte Rietveld, 1905 – 1905, inv. nr. 458, akte 4.
11. Aantekening van H. van Elk in een fotoalbum. In het Dienstboden – en Kostgangersregister van de gemeente Zegveld komt oma niet voor.

12. Jan (geboren maandag 26111906, overleden op zondag 25021945 in Dachau), Gijsbertha (zondag 511908, overleden zondag 10-04-1994 in Woerden), Hendrika (onderwijzeres, zaterdag 29111910, overleden zaterdag 01-01-2000), Johanna (woensdag 571911, overleden maandag 10061912), Faas (dinsdag 2781912, gesneuveld zaterdag 11 mei 1940), Johanna (donderdag 20111913, overleden zondag 15-02-2004), Gijsbertus (boekhouder, zaterdag 1551915, overleden op vrijdag 27011978), Alida (dinsdag 1331917, overleden zaterdag 11 september 1993 in Woerden), Teunis (timmerman, dinsdag 3041918, overleden zondag 21 mei 2001) en Adriana (donderdag 691923, overleden donderdag 15-10-2015). Op woensdag 28 juli 1926 werd als laatste een levenloos en naamloos kindje geboren. Zie daarvoor het RHCRL, W021, Ambtenaar van de Burgerlijke Stand van Woerden, Overlijdensakte Woerden, 1926 – 1926. Inv. nr. 1705, akte 40. Er werd aangifte gedaan op 29 juli 1926.
13. <https://rhcrjnstreek.nl/bronnen/lokale-historie/woerden/woerden/melkfabriek-excelsior-later-nieuw-holland/>
14. Naar aanleiding van een gehoorde preek schreef op zondag 12 oktober (hij vermeldt geen jaartal) de verhandeling ‘Medegezet in den Hemel. ... en heeft ons medegezet in den hemel in Christus Jezus. Efeze 2: 6b.’ en ondertekende die met Luctor en in zijn zwierige handschrift: Jan van Elk. Met als toevoeging: ‘Klanken, onder de preek van zondag 12 oktober opgevangen.’ Dat betekent dat het geschreven moet zijn in 1919, 1924 of in 1930. Een tweede bewaard gebleven verhandeling, eveneens ongedateerd, gaat over psalm 116: ‘kostelijk is in de oogen des Heren de dood Zijner gunstgenoten.’ Gelet op het uitontwikkelde handschrift schreef hij deze preken later in zijn leven. Vergelijk dit handschrift met dat van de brieven aan zijn zuster uit 1908.
15. Hypotheekakte, gepasseerd op 1 juni 1920 hij notaris jonkheer P.J. de Winter in Woerden.
16. RHCRL, W046, bouwvergunningen gemeente Woerden, bouwvergunningen 1924, inventarisnummer 876.
17. RHCRL, W123, inv. nr. d1 en d3.
18. RHCRL, W194 Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium, afdeling Woerden, 1905-1934, inv. nr. 2. Opa Jan was secretaris tot 10 maart 1927. Daarna zijn er in inventarisnummer 3 geen notulen meer van zijn hand te vinden.
19. Idem, pag. 151.
20. Opa Jan kreeg op de algemene begraafplaats op de Hoge Wal het graf 3de klasse, nummer 3. Het overzicht van de begraven personen is in te zien bij de afdeling Bevolking van de gemeente Woerden.
21. *Woerdensch Weekblad* van 21 maart 1931.
22. RHCRL, W143, inv. nr. 10.

